ULUSLARARASI
SEYFUDDÎN ÂMİDÎ SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ

INTERNATIONAL
CONFERENCE ON SAYF AL-DIN AL-AMIDI PAPERS

بحوث مؤتمر سيف الدين الآمدي الدولي

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Ahmet ERKOL

Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ADAK

Yrd. Doç. Dr. Ibrahim BOR

İstanbul 2009

© Eserin Her Türlü Basım Hakkı Anlaşmalı Olarak
Ensar Neşriyat'a Aittir.

ISBN : 978-605-5623-02-9

Kitabın Adı
Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri

Editörler
Doç. Dr. Ahmet ERKOL
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman ADAK
Yrd. Doç. Dr. Ibrahim BOR

Kapak Düzeni
Etik Ajans

Sayfa Düzeni
Utku SÖNMEZ

Baskı-Cilt
Nesil Matbaacılık

1. Basım
Ekim 2009

İletişim
Kıztaşı Cad. No: 10 Fatih / İstanbul
Tel : (0212) 491 19 03-04 Faks : (0212) 491 19 30
www.ensarnesriyat.com.tr e-mail : ensar@ensarnesriyat.com.tr

SEYFUDDİN ÂMİDÎ'NİN MANTIK ANLAYIŞI

SAYF AL-DIN AL-AMIDI'S APPROACH TOWARDS LOGIC

نظرة سيف الدين الآمدى في علم المنطق

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Bu çalışmamızda Amidi'nin mantık anlayışını ana hatları ile ele alıp, Amidi'nin kavram, önerme ve akıl yürütme teorileri hakkındaki temel görüşlerine yer vermeye çalışacağız. Hemen şunu belirtelim ki Amidi (551/1156-631/1233), Bağdat'da cedel ve münazara ilimlerini, Kahire'de de kelam, felsefe ve mantık ilimlerini tahsil etmiş,[1] önemli bir düşünürdür.[2]

Dr. Abdul'l Amir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi* adlı eserinde Amidi'nin mantıkla ilgili *Daka'iku'l-Hakaik, Kitabu'l-Cedel, el-Mübin fi Şerhi'l-Elfazil Hukema ve'l-Mütekelimin,* ve *Keşfu't-Temvihat* adlı eserlerinin varlığına dikkat çekmektedir.[3] Yaptığımız araştırmalar neticesinde Süleymaniye Kütüphanesinde Amidi'nin *"Şerhu'l-İşarat"* adlı eserine Carullah, 1313 (292 Varak) nolu kayıtta ve *Keşfu't-Temvihat fi Şerhi'l İşarat ve't-Tenbihat,* adlı eserine de Laleli 2519 (343 varak) nolu kayıtlarda rastladık, Amidi'nin *Deka'iku'l-Haka'ik fi'l-Mantık* adlı eserini ise Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 268/8 nolu kayıt-

---

* Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, capakibrahim@hotmail.com

1 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amid me'a Kitabu'l-Mubin fi Şerhi'l-Elfazi'l-Hukema ve'l-Mütekellimin,* Beyrut 1987, s. 16.

2 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi,* Beyrut 1987, s. 20

3 Bkz. A. Emir el-A'Asam, *age.,* s. 19-20. Nicholas Rescher, *The Development of Arabic Logic,* London 1964, s. 186. Ayrıca bkz. Emrullah Yüksel, *Amidi'de Bilgi Teorisi,* İstanbul 1991, s. 19.

ta tespit ettik. Yine araştırmalarımız neticesinde Amidi'nin *el-Mubin fi Şerh Me'ani Elfaz el-Hukema ve'l-Mutekellimin*, adlı eserinin Dr. Hasan Mahmut eş-Şafii tarafında 1993 tarihinde Kahire'de yapılmış bir tahkikine ve A. Emir el-A'Asam'ın 1987 tarihinde Beyrut'ta yayınlanan *Felsefetu'l-Amidi* adlı eserinin içinde tahkik edilmiş şekline rastladık. Ancak Amidi'ye atfedilen *Kitabu'l-Cedel* isimli esere ulaşamadık. Bazı kaynaklarda bu eserin, Paris Milli Kütüphanesinde, 5318 numarada kayıtlı ve 39 varaktan ibaret bir yazma nüshasının olduğuna yer verilmektedir.[4]

Amidi, mantık ilminin temelini oluşturan tasavvur ve tasdik kavramlarını tanımlayarak ele almaktadır. Çünkü bilgi temelde tasavvur ve tasdik olmak üzere ikiye ayrılır. Mantıkta tasavvur yargı ifade etmeyen bilgi alanı olarak kabul edilirken, tasdik yargının söz konusu olduğu alandır. Önermelerin kendilerinden oluştuğu kavram ve tanım konusu tasavvurat, önermelerin ve akıl yürütmelerin oluşturduğu alan ise tasdikatı oluşturur. Amidi'ye göre tasavvur, cevher ve arazda olduğu gibi akılda olan mufredlerin suretini elde etmek iken tasdik, "Âlem hadistir", "Yaratıcı vardır" önermelerinde olduğu gibi iki müfret arasında olumlu veya olumsuz bir bağ kurmaktır.[5]

I. Kavram Teorisi

Kavram, "bir objenin zihindeki tasavvurudur".[6] Kavram konusu ile ilgili birçok mantıkçının yaptığı gibi Amidi de temel kavramları tanımlayarak örnekler vermektedir. Tanımladığı bazı kavramlar şöyledir:

Tekil (müfret): "İnsan", "At" gibi parçası olmayan tek bir manaya delalet eden sözcüktür.

Bileşik (mürekkep): "Âlem hadistir", "İnsan canlıdır" gibi parçası olan şeye delalet eden sözcüktür.[7]

İsim: Zeyd, Amr gibi zamanla ilişiği olmayan müfret sözcüktür.

---

4 Emrullah Yüksel, *age.*, s. 20.

5 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 47; Amidi, *el-Mubin fi Şerh Me'ani Elfaz el-Hukema ve'l-Mutekellimin*, (thk. H. Mahmut eş-Şafii), Kahire 1993, s. 69. Bkz. Amidi, *Şerhu'l-İşarat*, Süleymaniye Ktp. Carıllah 1313, v. 14a-15a, Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, (thk. S. Dünya) Mısır 1961, s. 33; İbrahim Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 38.

6 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 27; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara 2005, s. 57.

7 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 48.

Kelime: Kalktı, oturdu gibi zamanda manası gerçekleşen müfret sözcüktür.

Mütevatı': "Hayvan" teriminin hem "insan", hem de "at" için kullanılması gibi kendi aralarında ortak bir mana içermekle beraber birçok şeye delalet eden terimdir. Ayrıca Amidi, kavram teorisi başlığı altında incelenebilecek müşekkek, müşterek, mecaz, müteradif, mütebayin, tümel, tikel, zati ve arazi gibi kavramları da tanımlayarak örnekler vermektedir.[8]

1. Delalet

Delalet konusu klasik mantık kitaplarının neredeyse hepsinde yer almaktadır. Amidi de temel klasik mantık kitaplarında yer alan mutabakat, tazammun ve iltizamı örnek vererek açıklamaktadır.

a) Mutabakat: Sözcüğün (lafzın) kendisi için konduğu şeye delalet etmesidir. Diğer bir ifade ile sözcüğün bir şeye karşılık olarak konmasıdır. "İnsan" teriminin "düşünen canlıya",[9] "duvar" teriminin "duvara"; "ev" teriminin "eve" delalet etmesi gibi.[10]

b) Tazammun: Sözcüğün, konusu olan şeyin parçasına delalet etmesidir. "İnsan" teriminin sadece "canlıya" veya "düşünene" delalet etmesi gibi. "Ev" sözcüğünün, "evin tavanına" veya "duvara" delalet etmesi de tazammundur.

c) İltizam: Zihni olarak bir sözcüğün başka bir sözcüğe zorunlu olarak delalet etmesidir. "İnsan" terimin "Yazıcı" ve "Gülücü" terimine delalet etmesi gibi.[11] Ayrıca "tavan" sözcüğünün "duvara" delaleti iltizama örnek verilebilir. Çünkü tavanın olabilesi için duvarın mutlaka olması gerekir.[12]

2. Beş Tümel

Porphyrios (233-304) Aristoteles'in mantık kitaplarına giriş olarak yazdığı *İsagoci* adlı eserinde beş tümeli ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Beş tümel, bütün mantık konularının yanı sıra özelikle de tanım konusu için çok önemlidir. Çünkü beş tümeli bilmeden tam bir tanım yapmak mümkün değil-

8 Bkz. Amidi, *el-Mubin*, s. 70-72; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 50-53

9 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 47.

10 Gazali, *Mekasıdu'l-Felasife*, s. 39.

11 Amidi, *el-Mubin*, s. 69; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 47-48. Bkz. Gazali, *Mi'yaru'l-ilm*, (nşr. Süleyman Dünya) Kahire 1961, s. 72.

12 Bkz. İbn Sina, *en-Necat*, (thk. M. Sabri el-Kurdi), Mısır 1331, s. 13.

dir. Beş tümel aynı zamanda tanım ile tasvirin farkını da ortaya koymaktadır. Amidi, ilk defa Porphyrios tarafından sistemli bir şekilde ortaya konan beş tümeli örneklerle açıklamaya çalışmaktadır.

Cins: Porphyrios cinsi, "bir tek varlığa nisbetle herhangi bir tarzda bulunan fertler topluluğudur" ve ""türün altında sıralandığı şeydir"[13] şeklinde tanımlarken, Amidi'ye göre ise cins "O nedir? sorusunun cevabında ikiden daha fazla şeyi zikretmekten ibarettir. Amidi, "İnsan nedir?" sorusuna verilen "canlıdır" cevabının cins olduğunu ifade etmektedir.

Tür: "O nedir?" sorusunun cevabında söylenen şeyin özel (ehas) olanından ibarettir. Yani altında daha özeli olmayan terimdir. İnsan için "O nedir?" dendiğinde "canlıdır"; Zeyd için "O nedir?" dendiğinde "insandır" demek gibi.

Ayrım: Tümel bir şeyin zatını ifade etmek için söylenen şeydir. İnsan için "düşünendir" demek gibi. Porphyrios, ayrımı "bir şeyin başkasından, özgül bir ayrımla ayrılmasıdır" şeklinde tanımlar. İnsanın akıllı olması hasebiyle attan ayrılması gibi.[14]

Hassa: Tümel bir şeyin arazını ifade etmek için söylenen şeydir. "İnsan" için "kâtiptir" demek gibi.[15] Ayrıca "kişneme", "at" için, "gülmek", "insan" için hassadır.

İlinti (araz-ı amm): İki veya daha fazla şeyin özleri (zat) bakımından benzemedikleri şeydir. Siyalık ve beyazlığın "insan" ve "at"a nisbeti gibi.[16] İnsan özü itibariyle attan, siyahlık ta özü itibariyle beyazlıktan farklıdır. Yani siyah ve beyazlığın insan veya ata izafe edilmesi insan veya atın özü ile ilgili değildir. Dolayısı ile siyahlık ve beyazlık insan ve at için birer ilintidir.

II. Tanım Teorisi

Tanım (hadd), tanımlanmak istenen şeyin mahiyetini ortaya koyan şeydir. Kavram kargaşasının önlenmesi, aynı kavramdan farklı anlamların anla-

---

13 Porphyrios, *Isagoge*, (Çev. Betül Çotüksöken) İstanbul 1998, s. 32.

14 Porphyrios, *age.*, s. 40

15 İbrahim Çapak, *age.*, s. 54

16 Amidi, *el-Mubin*, s. 73; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 53-54. Bkz. Amidi, *Şerhu'l-İşarat*, v. 51a-52b; *Keşfu't-Temvihat fi Şerhi'l-İşarat ve't-Tenbihat* (Hatat: Ebu'l-Hasan) Süleymaniye Ktp. Laleli 2519, v. 39a vd.

şılmasının engellenmesi, ilgili kavramın yakın cins ve yakın ayrımının ortaya konması ile mümkündür. Ancak her zaman bir kavramın yakın cins ve yakın ayrımını ortaya koymak mümkün olmayabilir. Bu nedenle Amidi, tanımı hakiki, resmi ve lâfzî olmak üzere üçe ayırmaktadır.

Hakiki Tanım: Zatı bakımından bir şeyi diğerinden ayırmaktır. Hakiki tanım, bütün zati özeliklerinin zikredilmesine bağlı olarak tam ve eksik olarak ikiye ayrılır. Yani tanımlanan şeyin bütün zati özelikleri tanımda zikredilirse tam tanım, bütün zati özelikler zikredilmezse eksik tanım olarak isimlendirilir. Amidi, tam tanıma "İnsan düşünen canlıdır", eksik tanıma da "İnsan düşünen cevherdir veya düşünendir" örneklerini vermektedir.

Resm-i Tanım: Bir şeyi diğerinden zatı bakımından değil, başka bakımlardan ayırmaktır. Hakiki tanımda olduğu gibi tam ve eksik olmak üzere ikiye ayrılır. Amidi, resm-i tanıma "İnsan, yazıcı (katip) canlıdır" resm-i nakısa ise "İnsan yazıcı cevherdir" ve "İnsan katiptir" örneklerini vermektedir.[17] Gazali, resm-i nakısı "yakın cinsi ortaya konmayan ve herkesçe bilinen bütün meşhur özellikleri zikredilmeyen tanım", resm-i tamı ise bazı zati ayrımları zikredilmeyen tanım olarak zikretmektedir.[18]

Lâfzî tanım: Sadece sözcüğün açıklamasının yapıldığı tanım şeklidir. Amidi'ye göre lâfzî tanım ya bir lafzın diğeri ile değiştirilmesi şeklinde – soran açısından daha meşhur olması bakımında "leys" kelimesi yerine "esed" kelimesini kullanmak gibi - ya da anlamı açıklamaya yönelik olur.[19]

III. Önerme Teorisi

Önerme akıl yürütmeler için en temel konudur. Çünkü akıl yürütmeler önermelerden oluşur. Önerme tekil kavramların bir araya getirilerek olumlu veya olumsuz yargıların oluşturulması ile gerçekleşir. Ebheri önermeyi, 'söyleyeni hakkında "söylediği doğrudur ve yanlıştır" demeye elverişli sözdür' şeklinde tanımlar. "Zeyd kâtiptir", "Zeyd kâtip değildir" önermeleri gibi.[20] Amidi, önermenin birçok çeşidini tanımlayarak örnek vermektedir. Ele aldığı önerme çeşitlerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

---

17 Amidi, *el-Mubin*, s. 74; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 55.

18 Gazali, *Mi'yaru'l-İlm*, s. 267.

19 Amidi, *el-Mubin*, s. 74; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 55-56. Bkz. Amidi, Şerhu'l-İşarat, v. 53b-54b.

20 Ebheri, *İsaguci (Mantığa Giriş)*, (Çev. Hüseyin Sarıoğlu) İstanbul 1998, s. 64-65.

Yüklemli önerme: İki kavramla gerçekleşen haberi nisbet taşıyan hükümden ibarettir. "İnsan canlıdır", "İnsan at değildir" gibi. Eğer önermenin konusu tikel (cüz'i) yani iki veya ikiden fazla şeyin kendisinde gerçekleşmiyor ise *tekil (mahsuse) önerme* olarak isimlendirilir. "Zeyd insandır" önermesi gibi. Eğer konusu tümel ise yani birden fazla şeyi ifade ediyor ise *belirsiz (mühmele) önerme* olarak isimlendirilir. "İnsan canlıdır" gibi. Çünkü bu tür önermelerin niceliği diğer bir ifade ile konunun bütününün mü yoksa bir kısmının mı ifade edildiği belli değildir.[21] Eğer konunun niceliği belli ise *belirli (mahsure) önerme* olarak isimlendirilir. Belirli önermenin konusu tümel ya da tikel olabilir. Eğer konusu tümellik ifade eden bir niceleyici taşıyorsa *tümel önerme* olur. "Bütün insanlar canlıdır" gibi. Eğer konusu tikelliği ifade eden bir niceleyici taşıyorsa *tikel önerme* olur. "Bazı canlılar insandır" gibi.[22]

Şartlı önerme: Amidi'ye göre, bir parçası için haberi nisbetin gerçekleştiği önermeye şartlı önerme denir. Şartlı önerme ya bitişik ya da ayrık olur. Bitişik şartlı önerme, parçaları (cüz/mukaddem ve tali) arasındaki nisbetin gerekli olarak olumluda birleşmesi ve olumsuzda birleşmemesidir. "Eğer güneş doğarsa gündüz olur" önermesi gibi. Ayrık şartlı önerme, mukaddem ve tali arasıdan bir nisbet bulunan fakat mukaddem veya talisinden biri gerçekleştiğinde diğeri gerçekleşmeyen önermedir. "Sayı ya çifttir ya da tektir" önermesi gibi.[23] Şartlı önermenin birinci öncülü mukaddem ve taliden oluşur. Örneğin "Eğer güneş doğarsa gündüz olur" önermesinde "güneş doğarsa" ifadesi *mukaddem*, "gündüz olur" ifadesi ise *tali* olarak isimlendirilir. Bu tür önermelerde şart edatı kaldırıldığında geriye iki bağımsız önerme kalır.[24]

Basit önerme: Yüklemin kendisinde zâti olduğu önermedir. "İnsan canlıdır" önermesi gibi.

Ademi önerme: Yüklemin kendisinde ademi olduğu yani bir yoksunluğun ifade edildiği önermedir. "İnsan kördür (âma)" gibi.

Ma'dule önerme: Amidi'ye göre olumsuzluk harfinin önermenin konusuna veya yüklemine bitiştirilmesine *ma'dule önerme* denir. Amidi, olumsuzluk harfinin önermenin yüklemine birleştirilmesine "İnsan görmeyendir

21 Tekil, belirli ve belirsiz önermeler için bkz. İbrahim Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, s. 114.

22 Amidi, *el-Mubin*, s. 77; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 58-59. Bkz. Amidi, Şerhu'l-İşarat, v. 65b-66a.

23 Amidi, *el-Mubin*, s. 78; A. Emir el-A'Asam, *age.*, s. 59-60.

24 Bkz. A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 57-58; İ. Çapak, *age.*, s. 107.

(gayru basirdir)" önermesini, olumsuzluk harfinin önermenin konusuna birleştirilmesine "Gayru basir olan canlıdır" önermesini örnek vermektedir.

Modal önerme: Önermeler arasında zorunlu, mümkün ve imkânsızlık bakımından bir nisbetin gerçekleşmesidir. "Olması mümkündür", "olması zorunludur", "olması imkânsızdır" gibi. Amidi, söz konusu önermeleri şöyle tanımlamaktadır:

— **Zorunlu önerme:** Yokluğu imkânsız olan önermedir. Zorunlu zatı gereği ve zatı dışında (li gayrihi) zorunlu olmak üzere ikiye ayrılır.

— **İmkânsız:** Varlığı imkânsız olan önermedir.

— **Mümkün:** Varlığı veya yokluğu söz konusu olabilen önermedir. Mümkün önermenin zatı gereği imkânsız (muhal) olması gerekmez. Amidi'ye göre mümkün, vacip lizatihi ve mümkün li zatihi'den daha kapsamlıdır.[25]

Klasik mantık kitaplarında konu ile ilgili şöyle bir örnek yer almaktadır.

Ateşin sıcak olması zorunludur.

Ateşin soğuk olması imkânsızdır.

Ateşin sönmesi mümkündür.[26]

Mutlak Önerme: Modalite ifade etmeyen terimlerden oluşan önermedir. Keza ve keza veya leyse keza ve keza gibi.[27]

Döndürme (Te'kus): Önermenin keyfiyetine yani olumlu ve olumsuzluğuna dokunmadan konu ve yükleminin yerlerinin değiştirilmesidir. Ayrıca Amidi, tenakuzu (çelişki) terimini, "olumlu ve olumsuzlukta iki önermenin birbirinden farklı olmasıdır" şeklinde tanımlamaktadır. Bu durumda önermelerden biri doğru diğeri yanlış olur. "Zeyd insandır, Zeyd insan değildir" gibi.[28]

IV. Akıl Yürütme Teorisi

Seyfeddin Amidi'ye göre, akıl yürütme (nazar), kelime olarak göz dikip bakma (intizar), korumak (re'fet), gözle görmek (rü'yet), karşı karşıya ve yüz yüze gelmek (mukabele), düşünmek (tefekkür), dikkat ve özen ile düşünmek (i'tibar) anlamlarına gelir.

---

25 Amidi, *el-Mubin*, s. 78-79; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 62.

26 Bkz. Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 89.

27 Amidi, *el-Mubin*, s. 78-79; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 59-62.

28 A. Emir el-A'Asam, *age.*, s. 63; Amidi, *el-Mubin*, s. 80.

Amidi, terim olarak akıl yürütmeyi "akılda mevcut olmayan şeyi elde etmek için istenilene uygun daha önce var olan bilgileri bir araya getirip dizmek suretiyle aklın kullanılmasından ibarettir" şeklinde tanımlamaktadır. Amidi, bu tanımın akıl yürütmenin her çeşidini kapsadığını ifade etmektedir.[29] Amidi'nin akıl yürütme tanımına bakıldığında, akıl yürütmenin bilinen ile bilinmeyen arasındaki ilişkiden ibaret olduğu görülür. Buna göre akıl yürütmede bilinenden bilinmeyene ulaşmak esastır. Örneğin, biz şimdiki ve gelecekteki insanların ölümünü tek tek görmediğimiz halde geçmişten günümüze kadar insanların öldüğünü bildiğimiz için, şimdiki ve gelecekteki insanların da öleceğine hükmedebiliyoruz.

Amidi'ye göre eğer akıl yürütmenin madde ve sureti birlikte doğru ise akıl yürütüme doğru (gerçek), ikisi birlikte veya ikisinden biri yanlış ise akıl yürütme yanlış (fasid) olarak isimlendirilir. Akıl yürütmenin maddesi, önermelerin öze ait (zati) gerçeğidir. Akıl yürütmenin sureti ise önermeler arasında mantıki bağ kurup tanımların ve delillerin ortaya konmasında geçerli şartlara uyulmasıdır.[30] Akıl yürütmenin doğru olabilmesi için öncüllerin tam ve doğru olması gerekir. Aksi halde büyük yanlışlıklara düşülebilir. Örneğin,

Bütün havada uçanlar kuştur. (B.Ö.)

Sinek de havada uçar. (K.Ö.)

O halde sinek de kuştur. (Sonuç)

Bu akıl yürütmenin, "Bütün havada uçanlar kuştur" şeklindeki büyük önermesi yanlıştır. Çünkü bilgi ve tecrübemizle bütün havada uçanların kuş olmadığını biliyoruz. Akıl yürütme, yaşanmış, denenmiş, bildiğimiz hükümlerden yararlanarak yeni hükümler elde etmektir. Oysa bu akıl yürütmede yanlış öncülden hareketle bir sonuca varılmaktadır. Bu nedenle bu akıl yürütme doğru kurallara göre yapılmadığı için yanlıştır.

Amidi, akıl yürütme çeşitleri olan tümdengelim, tümevarım ve analojiyi inceleme konusu yapmaktadır. Ancak onun en fazla üzerinde durduğu tümdengelim yani kıyastır.

1. Kıyas

Amidi, kıyasın tanımının bazı mantıkçılar tarafından "önermelerden oluşan sözdür" şeklinde yapıldığını ifade etmektedir. Ancak kendisi, kıya-

---

29 Emrullah Yüksel, *age.*, s. 105, 108. Bkz. Amidi, *İhkam fi Usuli'l-Ahkam*, Kahire 1967, c. 1, s. 12; *Ebkaru'l-Efkar*, Süleymaniye Ktp. no.747. v. 8a-8b.

30 Bkz. Emrullah Yüksel, *age.*, s. 109-110. Bkz. Amidi, *Ebkaru'l-Efkar*, v. 8a-10a; *İhkam fi Usulu'l-Ahkam*, c. 1. s. 12.

sın Aristoteles'in kıyas tanımına benzer bir tanımını yapmaktadır. Buna göre kıyas, "öncülleri her ne zaman kabul edilirse, onlardan zatı gereği başka bir söz gerekli olur" şeklinde tanımlanır. Amidi, kıyasla ilgili düşünce ve sözcük ilişkisine dikkat çekmektedir. Ona göre kıyasın bir zihin bir de zihinde olanın söze dökülmesi ile ilgili boyutları vardır. Sözcük/lafız zihne delalet eder. Ayrıca Amidi, verdiği tanımın her bir kelimesini ayrı ayrı zikrederek bunlardan nelerin anlaşılması gerektiği üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır.[31] Amidi, bir kıyasta en az iki öncülün bulunduğunu, bu öncüllerin doğru bilgilerden de yanlış bilgilerden de oluşabileceğini ifade etmektedir.[32]

Amidi'ye göre bir kıyasta mutlaka öncüller, sonuç, büyük terim, küçük terim ve orta terim bulunmalıdır. *Öncül,* sonuca ulaşmak için kıyasta kullanılan önermeden ibaret olup, kıyasın bir parçasıdır. *Sonuç,* öncüllerden hareketle ulaşılan vargıdır. *Büyük terim,* sonucun yüklemi olan terimdir. *Küçük terim,* sonucun konusu olan terimdir. *Orta terim,* iki öncül arasında ortak olarak bulunan terimdir. *Büyük önerme,* büyük terimin kendisinde bulunduğu önermedir. *Küçük önerme* ise küçük terimin kendisinden bulunduğu önermedir.

Zikredilen terimlerin yerli yerinde kullanılması ile kıyasın şekli meydana gelir. *Şekil,* orta terimin öncüllerde farklı yerlerde bulunmasına bağlı olarak kıyasın oluşmasıdır. Orta terim küçük önermede konu, büyük önermede yüklem, her iki önerme yüklem, her ikisinde konu ya da küçük önermede yüklem ve büyük önermede konu olarak bulunabilir.[33]

Amidi'ye göre temelde kıyas, istisnai ve iktirani olmak üzere ikiye ayrılır.

1.1. İstisnai kıyas: Kendisinde mukaddemin aynısının istisna edildiği ve talinin aynısını sonuç veren kıyastır. Diğer bir ifade ile sonucun aynısının veya çelişiğinin kendisinde bil fiil bulunduğu kıyastır.[34] Amidi, istisnalı kıyaslarla ilgili ayrıntılı bilgi vermemektedir.

---

31 Seyfeddin Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* Balıkesir İl Halk Ktp., 10 hk 262-8, v. 3a. Bkz. A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi,* s. 64-65; Amidi, *el-Mubin,* s. 81-82; Keşfu't-Temvihat, v. 61b-62a.

32 Seyfeddin Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* v., 3a-3b.

33 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi,* s.64-65; Amidi, *el-Mubin fi Şerh Me'ani Elfaz el-Hukema ve'l-Mutekellimin,* (thk. H. Mahmut eş-Şafii), Kahire 1993, s. 81-82; *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* v. 4a.

34 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* v. 4a; bkz. A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi,* s.64-65; Amidi, *el-Mubin,* s. 81-82.

1.2. İktirani kıyas: Kendisinde sonucun aynısının veya çelişiğinin (nakiz) bil fiil bulunmadığı kıyasa iktiranlı kıyas denir.[35] İktirani kıyasta orta terimin tekrarından dolayı dört şekil bulunur.

Orta terim, büyük önermede konu, küçük önermede yüklem ise *birinci şekil,* orta terim her iki öncülde de yüklem olarak bulunursa *ikinci şekil,* orta terim her iki öncülde de konu olarak bulunursa *üçüncü şekil,* orta terim, büyük önermede yüklem, küçük önermede konu olursa dördüncü şekil meydana gelir. Dördüncü şekil, birinci şeklin tersidir.[36]

Bu şekillerin her birisinin sonuç veren modları vardır. Bu şekillerin şartları ve modları üzerinde kısaca durmaya çalışacağız:

Birinci Şekil

Birinci şeklin dört modu sonuç verir. Bu şekilde, küçük önerme olumlu, büyük önerme tümel olmalıdır. Bu şeklin sonuç veren modları şöyledir:

Birinci mod: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir, tümel olumlu sonuç verir.

İkinci mod: Küçük önermesi olumlu, iki tümel öncülden meydana gelir, Tümel olumsuz sonuç verir.

Üçüncü mod: Büyük önermesi tümel, iki olumlu öncülden oluşur. Tikel olumlu sonuç verir.

Dördüncü mod: Küçük önermesi tikel olumlu, büyük önermesi tümel olumsuz olmalıdır. Tikel olumlu sonuç verir.[37]

Amidi, birinci şeklin modlarını zikrederek nasıl sonuç verebilecekleri üzerinde durmakta, ancak birinci şeklin modlarına örnek vermemektedir.

İkinci Şekil

Amidi'ye göre birinci şekilde olduğu gibi ikinci şeklin de sonuç veren dört modu vardır. Bu şekilde, iki öncülden birinin olumsuz, büyük önermenin tümel olması gerekir.

Birinci mod: Küçük öncülü olumsuz, iki tümel öncülden oluşur.[38]

İkinci mod: Büyük öncülü olumlu, iki tümel öncülden oluşur.

Üçüncü mod: Küçük öncülü tikel olumlu; büyük öncülü ise tümel olumsuzdur.

---

35 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* v. 4a. bkz. A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi,* s.64-65; Amidi, *el-Mubin,* s. 81-82.

36 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* v. 4a. Bkz. *Keşefu't-Temvihat,* v. 59b-60a.

37 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık,* v. 4b.

38 Amidi, *age.,* v. 4b

Dördüncü mod: Küçük öncülü tikel olumsuz; büyük öncülü tümel olumlu olmalıdır.[39]

Amidi, ikinci şeklin modlarını verdikten sonra bu modların her birisinin birinci şeklin hangi moduna döndürme yolu ile irca edileceğini örnekler vererek ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır.[40]

Üçüncü Şekil

Üçüncü şekilde, küçük önermenin olumlu, iki öncülden birinin tümel olması gerekir. Bu şeklin sonuç veren altı modu vardır:

Birinci mod: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir.[41]

İkinci mod: Büyük öncülü olumsuz, iki tümel öncülden oluşur.

Üçüncü mod: Büyük öncülü tümel, iki olumlu öncülden oluşur.

Dördüncü mod: Küçük önermesi tikel olumlu ve büyük önermesi tümel olumsuz olur.[42]

Beşinci mod: Küçük öncülü tümel, iki olumlu öncülden meydana gelir.

Altıncı mod: Küçük öncülü tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumsuz olmalıdır.[43]

Amidi, ikinci şekilde olduğu gibi üçüncü şekil üzerinde de çok ayrıntılı bir şekilde durmakta, her mod ile ilgili örnekler vererek detaylı açıklamalar yapmaktadır.[44]

Dördüncü şekil

Aristoteles ilk üç şekil üzerinde durmaktadır. Kaynaklar dördüncü şeklin ilk defa Galen tarafından ortaya konduğuna yer vermektedir. Klasik mantık konusunda temelde Aristoteles'in takipçileri olan ilk Müslüman mantıkçılar dördüncü şekle itibar etmemişlerdir. Örneğin Farabi, İbn Sina ve Gazali, bu şekli hiç kullanmamaktadırlar. İbn Rüşd bu şeklin varlığına dikkat çekmekte ancak tabii bir şekil olmadığı için kullanışlı olmadığını ifade etmektedir.[45] Amidi, ilk Müslüman mantıkçıların tersine bu şeklin sekiz modunun olduğunu ifade etmekte ve bu modların her birisini örneklerle ortaya koymakta-

---

39 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 5a

40 Bkz. Amidi, *age.*, v. 4b,5a-5b

41 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 5b

42 Amidi, *age.*, v. 6a

43 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 6b

44 Bkz. Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 5b-6b.

45 Bkz. İbn Rüşd, *Telhisü Mantıkü Aristo, Kitabu Analutika*, Beyrut 1992, s. 171-173.

dır. Birçok klasik mantık kitabında bu şeklin sekiz değil, beş modu üzerinde durulmaktadır.[46] Biz diğer şekilerde olduğu gibi bu şeklin de mod ve kurallarını vermekle yetineceğiz.

Birinci mod: İki tümel olumlu öncülden oluşur.

İkinci mod: Büyük önermesi tikel, iki olumlu öncülden oluşur.

Üçüncü mod: Küçük öncülü olumsuz, iki tümel öncülden oluşur.[47]

Dördüncü mod: Küçük öncülü olumlu, iki tümel öncülden oluşur.

Beşinci mod: Büyük önermesi tümel olumsuz, küçük önermesi tikel olumlu olmalıdır.[48]

Altıncı mod: Küçük öncülü tikel olumsuz, büyük öncülü tümel olumlu olmalıdır.

Yedinci mod: Küçük önermesi tümel olumlu, büyük önermesi tikel olumsuz olmalıdır.[49]

Sekizinci mod: Küçük önermesi tümel olumsuz, büyük önermesi tikel olumlu olmalıdır.[50]

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kıyasın dördüncü şekli ile ilgili Amidi'nin görüşleri mantık tarihinde farklılık arz etmektedir. Çünkü mantık tarihinde dördüncü şeklin varlığı pek kabul görmemiş, kabul edenler de beş modunun olduğunu ifade ederek örnekler vermişlerdir. Oysa Amidi, dördüncü şekil üzerinde özenle durmakta sekiz modunun olduğunu ifade etmekte, her moda da örnekler vermektedir. Ancak bu modlarla ilgili varılan sonuçlarda ittifak olmasa gerek ki Amidi yer yer aynı modun farklı sonuçlar da verebileceğine değinmektedir.[51]

Amidi iktirani yani basit kıyaslar üzerinde durduktan sonra bileşik kıyaslar üzerinde durur.[52]

---

46 Bkz. Tahir Yaren, *Kıyasların Yapısı*, Ankara 2003, s. 45-46; İbrahim Emiroğlu, *age.*, s. 162.

47 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 7a

48 Amidi, *age.*, v. 7b

49 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 8a

50 Amidi, *age.*, v. 8b. Dördüncü şekil ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Atay, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", Ankara Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi, c. XVI., s. 37 vd. Halil İmamoğlugil, *İlk Dönem İslam Mantıkçılarında Kıyas*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 115-116.

51 Bkz. Amidi, *age.*, v. 7a-8a.

52 Bkz. Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 8b

1.3. Bileşik Kıyas:

Bileşik kıyas, ikiden fazla öncülden meydan gelen kıyastır. Bu öncüllerden ve başka öncüllerden yeni bir sonuç çıkar. İstenilen sonuç çıkıncaya kadar kıyasa devam edilebilir. Bu da sonuçların ard arda gelişini gerektirir. Eğer sonuç kıyasın kendisinde zikredilirse *bitişik bileşik kıyas* (muttasıl mürekkep kıyas), eğer sonuç kendisinde zikredilmezse *ayrık bileşik kıyas* (munfasıl mürekkep kıyas) olarak isimlendirilir.[53] Amidi, ayrık bileşik kıyasa şu örneği vermektedir:

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cisimdir

Bütün cisimler cevherdir

O halde bütün insanlar cevherdir.

Bu kıyasta ilk iki öncülden hareketle varılan sonuç zikredilmeksizin bir sonraki kıyasın birinci öncülü kılınmış ve ikinci bir kıyas kurulmuştur. Aslında kıyasın tam şekli şöyledir.

Bütün insanlar canlıdır

Bütün canlılar cisimdir

O halde bütün insanlar cisimdir.

Bütün insanlar cisimdir.

Bütün cisimler cevherdir.

O halde bütün insanlar cevherdir.

Amidi, sonuçlarına yer vererek yeniden kurduğumuz bu kıyası bitişik bileşik kıyasa örnek vermektedir. Şöyle ki:

Bütün insanlar canlıdır

Bütün canlılar cisimdir

O halde bütün insanlar cisimdir

Bütün insanlar cisimdir

Bütün cisimler cevherdir

O halde bütün insanlar cevherdir.[54]

---

53 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 8b; A. Emir el-A'Asam, *age.*, s. 66-67; Amidi, *el-Mubin*, s. 82-83.

54 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 66-67; Amidi, *el-Mubin*, s. 82-83. Başka örnekler için bkz. Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 9a.

Dikkat edilirse Amidi, iki öncülden hareketle varılan sonucu zikretmeden, fakat sonucun varlığını da hesaba katarak başka bir öncül ekleyerek sonuca vardığı kıyası, ayrık bileşik kıyas, iki öncülden hareketle vardığı sonucu bir başka kıyasın öncülü olarak zikrederek oluşturduğu kıyası da bitişik bileşik kıyas olarak tanımlamaktadır.

Amidi'ye göre, bileşik kıyas, iki veya daha fazla yüklemli önermeden oluşabildiği gibi, iki veya daha fazla bitişik önermeden veya hem yüklemli hem de bitişik önermeden de oluşabilir.[55] Amidi, bileşik kıyaslarla ilgili birçok klasik mantık kitaplarında karşılaşamadığımız kadar ayrıntılara inmektedir.[56]

1.4. Devrik kıyas: Öncüllerin birinin döndürülmüş şeklin (aksi) ile sonucu alındığında (öncüller haline getirildiğinde), diğer öncülün aynısını sonuç veren kıyastır. Örneğin;

Bütün insanlar düşünendir (K.Ö.)

Bütün düşünenler gülücüdür (B.Ö.)

O halde bütün insanlar gülücüdür (Sonuç)

Bu kıyasta "Bütün insanlar gülücüdür" önermesi sonuçtur, "Bütün gülücüler düşünendir" önermesi büyük önermenin döndürülmüş (aksi) halidir. Bunlardan "Bütün insanlar düşünendir" sonucu çıkar ve bu sonuç küçük önermenin aynısıdır. Şöyle ki:

Bütün insanlar gülücüdür (küçük önerme haline getirilmiş, zikredilen kıyasın sonucu)

Bütün gülücüler düşünendir (büyük önermenin aksi)

O halde bütün insanlar düşünendir (sonuç, zikredilen kıyasın küçük önermesi)

Sonuç öncül kılınıp, küçük önermenin aksi alındığında da büyük önermenin aynısı sonuç olarak çıkar.[57]

Bütün insanlar gülücüdür (B. Ö.) (yukarıdaki kıyasın sonucu)

Bütün düşünenler insandır (K.Ö.) (küçük önermenin aksi)

O halde bütün düşünenler gülücüdür (sonuç)

1.5. Aksu'l-Kıyas: İki öncülden birisi ile sonucunun çelişiğinin (mukabili) birleştirilmesinden ibarettir. Böylece diğer öncülün çelişiği elde edilir.

---

55 Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 9a.

56 Bkz. Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 9b-10b.

57 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 68; Amidi, *el-Mubin*, s. 83.

Bütün insanlar canlıdır.

Bütün canlılar cisimdir.

O halde bütün insanlar cisimdir, kıyasından hareketle

Bazı insanlar cisim değildir (sonucun çelişiği)

Bütün insanlar canlıdır (küçük önerme)

O halde bazı canlılar cisim değildir (sonuç, büyük öncülün nakizi/çelişiği)[58]

1.6. Hulfi Kıyas: İspatı istenen önermenin karşıt halini (nakizini) iptal ederek, sonucun (matlub) doğruluğunu açıklayan kıyastır. İktirani ve istisnai olmak üzere iki kıyastan oluşur.

İktirani hulfi kıyas, iki öncülden oluşur. Küçük öncülü şartlıdır, küçük öncülün mukaddemi sonucun (matlub) yanlış olduğunu, talisi ise onun (sonucun) çelişiğinin doğru olduğunu gösterir. Büyük önermenin mukaddeminin doğru olduğu kabul edilir.

İstisnai hulfi kıyas, ayrık şartlı önermeden oluşur. Mukaddemi iktirani kıyasın mukaddemidir. Talisi iktirani hulfi kıyasın sonucudur.[59] Amidi'nin hulfi kıyası iktirani ve istisnalı olarak ikiye ayırması dikkat çekicidir. Çünkü bu ayrım birçok mantıkçı tarafından yapılmamıştır.

2. Tümevarım (istikra): Olumlu veya olumsuz bir şekilde bir tümelin diğer tümele nisbet edilmesidir. Örneğin:

"Bütün hareket edenler cisimdir" önermesi, zorunlu olarak altında (içeriğinde) yer alan canlı, bitki (nebat) ve cansız (cemad) gibi şeylerin hareketli olduğunu gösterir.[60]

3. Analoji (temsil): Klasik mantık kitaplarında "iki şey arasındaki benzerliğe dayanarak bunlardan birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermektir"[61] şeklinde tanımlanan analoji hakkında Amidi, sadece fikhi ıstılahta kıyas olarak isimlendirildiğine yer vermekle yetinmektedir.[62]

V. Beş Sanat

Beş sanat burhan, cedel, hitabet şiir ve mugalâta olmak üzere beş kısma ayrılır.

---

58 A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi ma'a Kitabu'l-Mübin*, s. 79; Amidi, *el-Mubin*, s. 84.

59 Daha geniş bilgi ve örnekler için bkz. Amidi, *el-Mubin*, s. 85-86; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 70-72; Amidi, *el-Mubin*, s. 85-86.

60 Amidi, *el-Mubin*, s. 87, A. Emir el-A'Asam, *age.*, s. 72-23.

61 Farabi, *Kitabu Kıyasi's-Sağir*, (nşr. Mübahat Türker-Küyel) *Farabi'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara 1990, s.93; Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 174; İ. Emiroğlu, *age.*, s. 198.

62 Bkz. Amidi, *el-Mubin*, s. 88; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 74.

Burhan: Maddesi yakini olan kıyastır diğer bir ifade ile kesin sonuç elde etmek için kesinlik taşıyan öncüllerden oluşturulmuş kıyastır. Orta terim sonucun (matlub) tarafları arasındaki nisbet için olumlu illet ise *burhan-ı limmi* olarak isimlendirilir. Eğer sonucun tarafları arasındaki nisbet için olumlu illet yoksa *burhanı inni* olarak isimlendirilir.[63] Klasik mantık kitaplarında burhan-ı limmi, müessirden esere, illetten ma'lüle yani sebepten sonuca akıl yürütme yoluyla düzenlenen kıyas, burhan-ı inni ise burhan-ı limminin aksine, bir şeyi eseriyle ispat eden kıyas yani eserden müessire, ma'lülden illete, diğer bir ifade ile sonuçtan sebebe akıl yürütme yoluyla düzenlenen kıyastır şeklinde tanımlanır. "Orada duman vardır" önermesi gibi. Bu önermeden hareketle şöyle denebilir:

Orada ateş vardır.

Ateşin olduğu yer de duman vardır.

Orada duman vardır.

Burhan-ı inniye ise şu örnek verilebilir.

Orada duman vardır.

Dumanın olduğu yerde ateş olur

O halde orada ateş vardır.[64]

Cedeli kıyas: Maddesi musellemat ve meşhurattan olan kıyastır.

Hitabi kıyas: Maddesi makbulat ve maznunattan olan kıyastır.

Şiiri kıyas: Maddesi muhayelettan olan kıyastır.

Muğalatai kıyas: Maddesi muşebihat ve vehmiyattan olan kıyastır.[65]

Beş Sanatta Kullanılan Önerme Çeşitleri

Amidi'ye göre beş sanatta kullanılan öncül çeşitleri şunlardır:

Evveli önermeler: Sadece akli olan yani bizzat aklın başka bir şeyden yardım almaksızın tasdik ettiği bilgilerdir. "Bir ikinin yarısıdır" gibi.

Fıtri önermeler: Bedihi olarak orta terimi ile bir şeyin tasdik edildiği kıyastır. Zihinde mevcut olan "iki eşit parçaya bölünme" ilişkisi gereği "dört çifttir" dememiz gibi.

Müşahedat: His yolu ile aklın onayladığı önermelerdir. "Ateş sıcaktır", "Kar soğuktur" önermelerini aklen onaylamamız gibi.[66]

---

63 Amidi, *el-Mubin*, s. 90; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 76-77.

64 Bkz. Amidi, *el-Mubin*, s. 90; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 76-77; Ebheri, *İsaguci*, Vezirhani Matbası, 1287, s. 6; İ. Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, s. 240-241.

65 Amidi, *el-Mubin*, s. 91; A. Emir el-A'Asam, *age.*, s. 77.

66 Amidi, *el-Mubin*, s. 91; A. Emir el-A'Asam, *Felsefetu'l-Amidi*, s. 78.

Mücerrebat: Tekrarlarla hissin vasıtasıyla aklın onayladığı önermelerdir. "Sakmunya mushildir" önermesi gibi.

Hadsiyyat: Hads vasıtasıyla aklın doğruladığı önermelerdir. Yaratıklarından hareketle âlemin yaratıcısını bilmek gibi.

Mütevatirat: Bir topluluğun söylediklerinde yalan söylemeleri söz konusu olmayan yani söylediklerinin doğruluğunda şüphe olmayan bilgilerdir. "Mekke vardır", "Bağdat vardır" gibi.

Vehmiyyat: Vehmi bilgilere dayanan ve doğru olmayan bilgilerden hareketle kurulan önermelerdir. "Her var olan bir cihetine işaret eder" önermesi gibi. [var olan ama cisim olmayan varlıkların bir yöne işaret etmeleri söz konusu değildir]

Müsellemat: Nefsi tatmin eden yani nefsin doğruluğunu onayladığı önermelerden oluşan kıyastır.

Meşhurat: Çoğunluğun doğruluğunu onayladığı önermelerdir. "Şükür güzeldir", "Küfür kötüdür" önermeleri gibi.

Makbulat: Sözüne güvenilir kimselerin aktardığı sözlerden oluşan önermelerdir. Peygamberlerin, âlimlerin ve faziletli kimselerin aktardığı sözler gibi.

Maznunat: Çelişiğinin de doğru olma ihtimali olan bilgilerden oluşan önermelerdir. Gece geç saatlerde dışarıda dolaşan kişi için "O hırsızdır, hırsız olmasaydı, bu saatte dışarıda olmazdı." demek gibi.

Müşebbehat: İki şey arasındaki benzerlikten hareketle oluşturulan öncüllerdir. "Kardeşin zalim bile olsa ona yardım et" sözünün meşhur olduğuna inanmamız gibi. Bu söz Hz. Peygamberin "zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardım et" hadisinden alınmıştır. Cumhura göre "Kardeşine yardım et" sözü meşhur değildir. Bu sözden kasıt "onun kötülük yapmasını engellemektir".

Muhayyelat: Doğrunun (tasdik) yerine geçen, kişiyi nefrete yönlendiren bilgilerden oluşan önermelerdir. Balı necise benzetmek ve kişiyi ondan nefret ettirmek gibi.[67]

Sonuç

Amidi, bir kelamcı ve fıkıhçı olarak kelam ve fıkıh için gerekli olan mantığı iyi bilmektedir. Ayrıca mantığın birçok temel konusu üzerinde durmak-

67 Amidi, el-Mubin, s. 92-94; A. Emir el-A'Asam, age., s. 79-82.

tadır. Ancak bazı konularla ilgili sadece tanımlara yer verirken bazı konuları ihmal etmekte, bazı konular üzerinde de olması gerekenden fazla durmaktadır. Örneğin yakini olarak kabul edilen kıyasın birinci şekli ile ilgili sadece modlarını zikrederken, diğer şekillerin modlarını örneklerle birlikte vermekte ve bir takım açıklamalar yapmaktadır. Amidi, mantık tarihinde hiç itibar görmeyen ve dolayısı ile birçok mantıkçının eserlerinde hiç yer vermediği kıyasın dördüncü şeklini çok önemsemekte, klasik mantık kitaplarından farklı olarak beş değil, sekiz modunun olduğunu ifade etmekte ve bu modlara örnekler vermektedir. Ayrıca Amidi, mantıkla ilgili özgün olan *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, ve *el-Mubin* adlı eserlerinde Müslüman mantıkçılar tarafından çok önemsenen şartlı kıyaslara iltifat etmemekte, sadece "istisnalı kıyası" tanımlamakla yetinmektedir. Bu bakımdan şartlı kıyasları ele almayan Aristoteles'in takipçisi kabul edilebilir.

Amidi'nin hulfi kıyası, iktirani ve istisnai hulfi kıyas şeklinde ikiye ayırmaktadır. Onun bu ayrımı mantık ilmine bir katkı olarak ele alınabilir. Ayrıca Amidi, bileşik kıyasları, sadece en az iki öncülü olan kıyasın sonucunun zikredilip edilmemesine bağlı olarak ele almaktadır. Oysa birçok mantık kitabında bileşik kıyaslar başlığı altında zincirleme kıyaş –ki Amidi sadece bu kıyas çeşidini bileşik kıyas olarak ele almaktadır- hulfi kıyas ve dilemlere de yer verilmektedir. Amidi, biraz önce de ifade ettiğimiz gibi hulfi kıyası ele almakta ancak bağımsız bir başlık altında, dilemlere ise hiç değinmemektedir.

Amidi, muhtelitat (düzensiz kıyaslar) faslı üzerinde durmakta, muhtelitat'ın on üç kısım olduğunu ancak küçük ve büyük öncüllerin durumuna bağlı olarak bu sayının 169'a çıkabileceğine dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili dikkat çekici yön Amidi'nin bu tür kıyasların öncüllerinde modal önermelere -yani zorunluluk, mümkünlük, bilfiil, devamlı gibi ifadelerin yer aldığı önermelere -iltifat etmesidir. Amidi, bir takım kural ve örneklerle konuyu ayrıntılı bir şekilde inceleme konusu yapmaktadır.[68]

Son söz olarak Amidi, mantık ilmine hâkim olduğu gibi mantığı kelam ve fıkıhtada da kullanmaktadır. Amidi'nin mantığı kelam ve fıkıhta kullanımı ile ilgili çalışmalar yapıldığından onun hem özgünlüğü hem de İslami ilimlerde mantığı kullanmadaki katkısı görülecektir.

68 Bkz. Amidi, *Dekaiku'l-Hakaik fil Mantık*, v. 11a-12b